

asserit eē liberatum & per
nisi q̄. am indelectationib; dextere
ip̄sius se memorat collocatum.

CONSERVA ME

dn̄eqm̄ in te speravi.
Inter pericula hu
mana uenturus. &
iudice obstinationis
improi sensus. natura
humanitatis assūpta

conseruari se paterna protectione dep̄
catur. & quo facilius eius rei sequeretur
effectus. sperasse se dixit semp̄ in dn̄o.

Hec figurā dicitur et hoc pro eo. quo
tens datur locutio certe personē.

Persona: enim hic dn̄i saluatoris. ex duab;
distinctis p̄fectus homo naturalis. idemq̄.
d̄s unus p̄manens xp̄c. *Dixit dn̄o.*

Dis misere tu q̄m bonoz meoz n̄ indiges.

Dixit. non labiis. sed cordis affectu.
unde sc̄a conscientia loquebatur.

Dis misere tu. A forma serui filius dicit ad
patrem. ut duas naturas in una p̄sona.
dn̄i saluatoris euidenter agnosceret.

Una ex n̄ia infirmitate humilis. Altera
ex sua potestate mirabilis. *Ut intellegat*

III SEMINARIO DI PALEOGRAFIA LATINA (UniFe, 10-12/12/18; Prof. Sandro Bertelli)

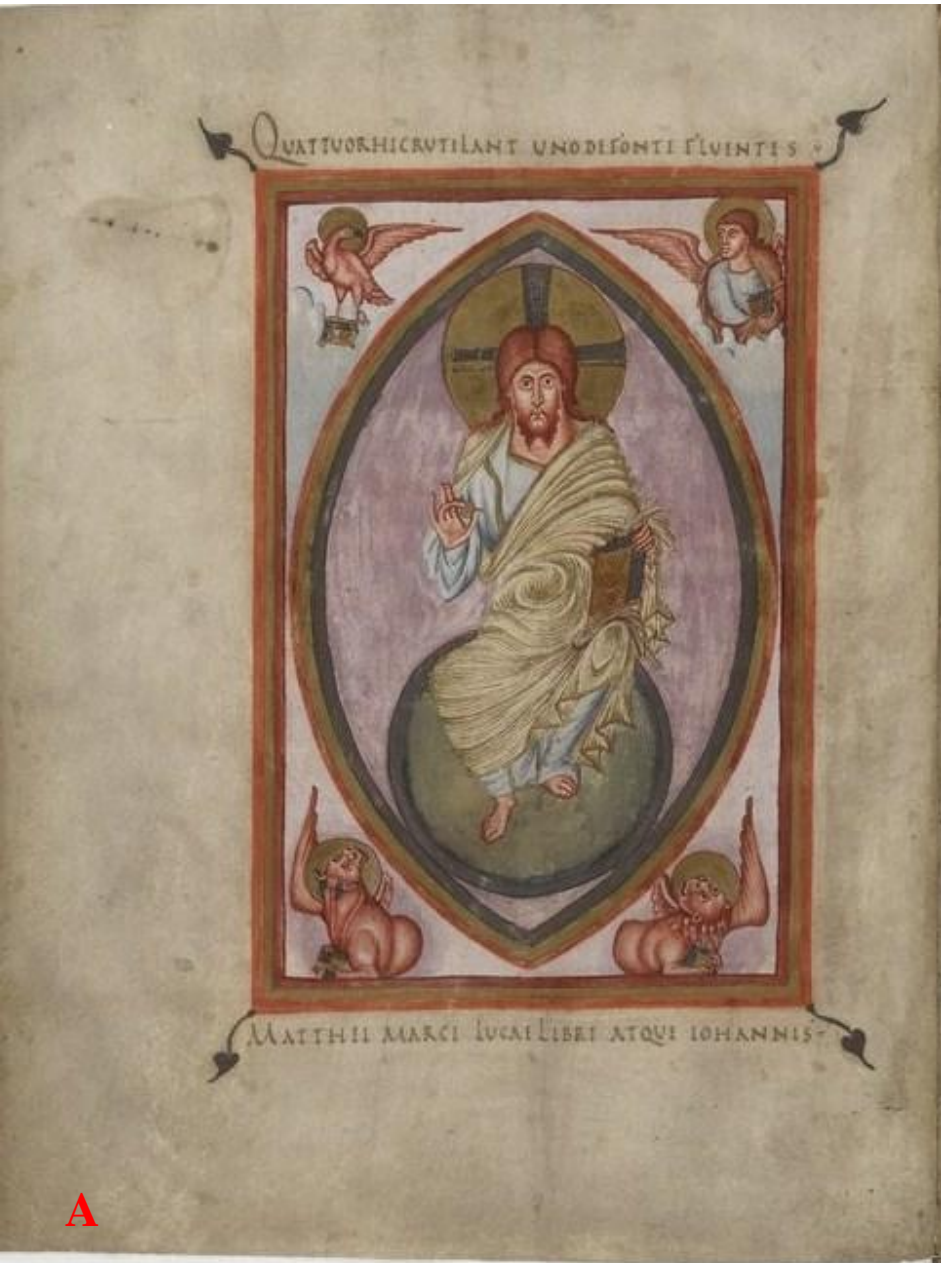
Ferrara, 10 dicembre 2018

Dott.ssa Clio Ragazzini

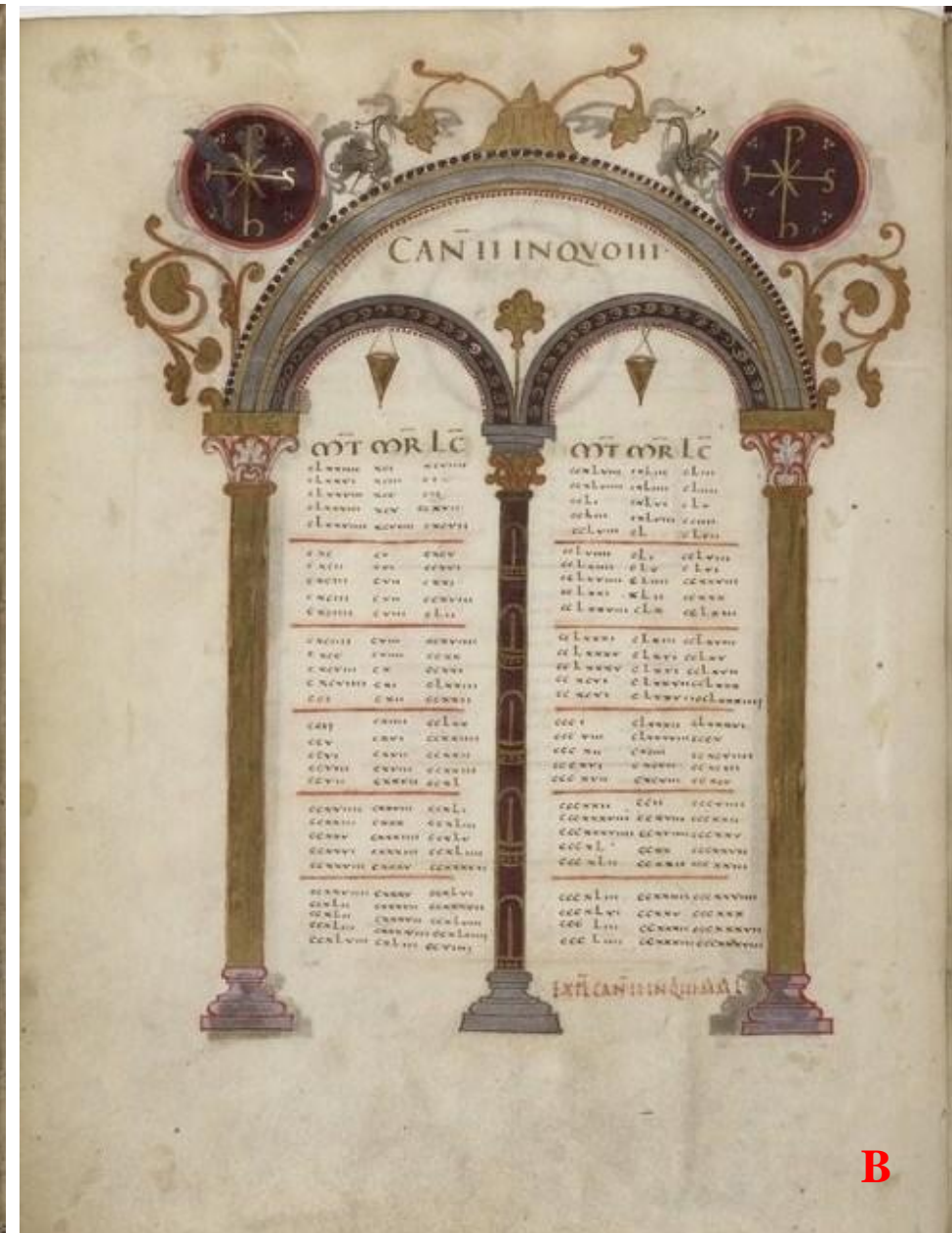
*Il codice carolingio e la sua
scrittura.*

*Parte II. Appunti per una
codicologia del ms. carolino*

I FASE: LE ORIGINI E LA FORMAZIONE (secc. IX in. – X terzo quarto). Ess. di decorazione in un ms. carolingio di lusso (BNF, ms. Lat. 266, *Vangeli di Lotario*, sec. IX metà): miniature a piena pagina e grafie distintive in oro (A; f. 1v); *Canoni Eusebiani* ornati in oro e porpora (B; f. 14v)

A

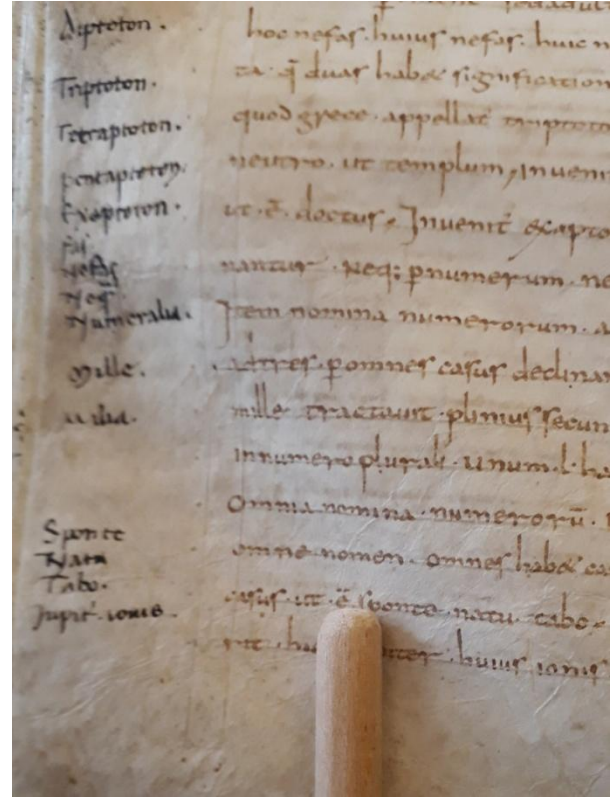
B

13
 h. epi.
 l. a. b. a.
 q. d. e.
 h.
 y. s.
 s. duplex.
 Ande.
 h. e.
 Nomen.
 figi.
 p. r. e. s. b. s.
 Syllabi.
 Terehan.
 Syllaba dicitur.

Syllaba dicitur desinere, a greco appellatur. Syllaba dicitur
 conceptions id est conceptu litterarum, syllaba dicitur conceptu litterarum, conceptions
 illud id est spiritus ditione unculum, nam spiritus ista congregata dicitur, ista dicitur quid
 significat unculum litterarum, Ergo id est sic dicitur syllaba id est conceptu litterarum.
 proprie illud syllaba quod multas habet litteras, ut puta princeps collectae. et faceret unam
 syllabam. Ergo proprie dicitur syllaba quod conuersio est litterarum, Tamen etiam abusus dicitur
 syllabas designat uocabulis factas, ut est amor. Et conuersio litterarum est etiam in parte syllaba dicitur sed
 dicitur non est enim conceptu litterarum sed hoc abusus, illa proprie syllaba est quod demulter litterarum
 sic illa dicitur est demulter uocabulis facta, syllaba ergo proprie dicitur quod demulter litterarum facta est abusus
 est demulter facta est, Omnes syllabas aut breues sunt aut longae aut communes sunt. Breues sunt quae semper
 breues sunt longae sunt quae semper longae sunt. Communes sunt quae modo breues modo longae sunt. Nam idcirco
 appellatur communes, uideamus modo breues in principio antequam dicam definitionem ipsam tu haec
 sunt breues quae syllabam non compungunt ab initio sed uocant, quae quae uide syllabam anim ad uocant
 quae sic non ab initio dicitur compungunt si uocant, puta post, quando dicitur in fine qualis est syllaba post
 in principio compungunt a p. sed in principio compungunt ab o. uocant in principio compungunt. Xipiam anim
 ad uocant a sequuntur conueniunt utrum breues sic. an longa ut postum anim ad uocant. non
 in principio compungunt a p. sed o. Xipiam uocant dicitur conueniunt in principio, non in principio illam in principio
 non in principio compungunt syllaba litterarum est cadentes, in sequentes syllabas post sed antea in syllabas id est
 in principio, quod omnes syllabas in principio habent, ratione uocant in principio id est quae dicitur uocant.

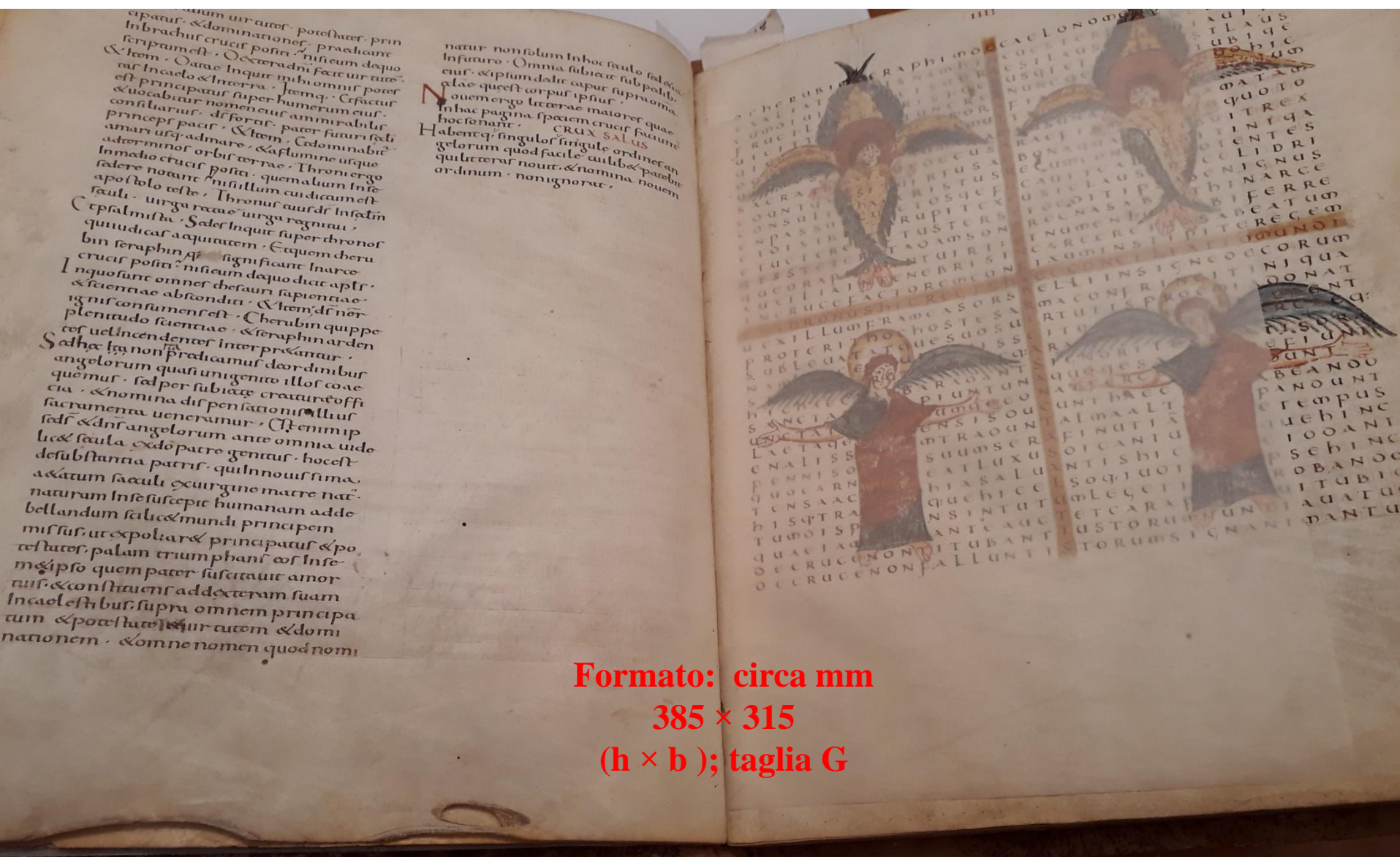
I FASE: LE ORIGINI E LA FORMAZIONE (secc. IX in. – X terzo quarto). Es. di ms. carolino “tipo” (BML, S. Marco 38, sec. IX; f. 13r): testo a piena pagina, tonalità chiara dell’inchiostro, “sobrius ornatus”

Formato: circa mm 297 × 187 (h × b); taglia M-G

I FASE: LE ORIGINI E LA FORMAZIONE (secc. IX in. – X terzo quarto). Una particolare tipologia di ms. carolingio: il *De laudibus Sanctae Crucis* di Rabano Mauro (Bologna, Collegio di Spagna, ms. 12, sec. X). Il formato e la *mise en page*

**Formato: circa mm
385 × 315
(h × b); taglia G**

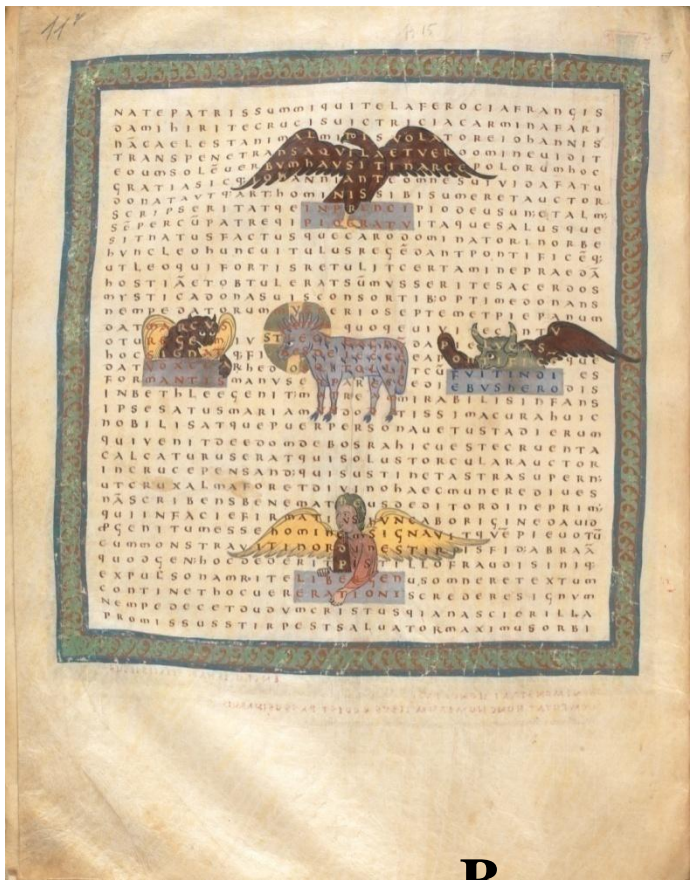

memoriae numerorum conscripta. quorum prior In longitudine ab arce crucis deorsum le
 gendur e' ita. ENCRUCIS HEC SPECIES IESUS BENEMONSTRAT HONOREM
 A t t r u e r o p e r t r a n s u e r s u m e i u s l u m i n e m c o m m u n d u m o r d i n e m r e c t a n d u s t o r t u m
 C O M P U T A T H U N C N U M E R U M I E S U S Q U O E S T P A S S U S I N A R U I S
 I e s u s q u o q u e n o m e n q u o d g a i m m a n o t a c r u c i s m e l i a c o m m u n a u e r i q u e r s u c o m m u n i s e u e r u d e n t e
 o f f e n d i t u r .

NATE PATRIS SUMMI QUI TELAFEROCIAFRANCIS
 DAMHIRITECRUCISUICTRICIA CARMINAFARI
 NACAELESTAN...
 TRANS PENET...
 EOUUSOLE...
 GRATIASIQ...
 DONATAUT...
 SCRIPSERIT...
 SEPERCUPAT...
 SITNATUS...
 HUNCLEOH...
 UTLEOQUI...
 HOSTIAET...
 MYSTICAD...
 NEPEDE...
 OTUR...
 HOC...
 DA...
 FO...
 INBETH...
 IPSESAT...
 NOBILIS...
 QUIGENI...
 CALCATUR...
 INCRUCE...
 UT CRUX...
 NASCRIB...
 QUI INFA...
 PROGENI...
 CUMMON...
 QUODGEN...
 EXPULSON...
 CONTINE...
 NEPEDE...
 PROMISS...
 NATE PATRIS SUMMI QUI TELAFEROCIAFRANCIS
 DAMHIRITECRUCISUICTRICIA CARMINAFARI
 NACAELESTAN...
 TRANS PENET...
 EOUUSOLE...
 GRATIASIQ...
 DONATAUT...
 SCRIPSERIT...
 SEPERCUPAT...
 SITNATUS...
 HUNCLEOH...
 UTLEOQUI...
 HOSTIAET...
 MYSTICAD...
 NEPEDE...
 OTUR...
 HOC...
 DA...
 FO...
 INBETH...
 IPSESAT...
 NOBILIS...
 QUIGENI...
 CALCATUR...
 INCRUCE...
 UT CRUX...
 NASCRIB...
 QUI INFA...
 PROGENI...
 CUMMON...
 QUODGEN...
 EXPULSON...
 CONTINE...
 NEPEDE...
 PROMISS...

A

I FASE: LE ORIGINI. E LA FORMAZIONE (secc. IX in. – X terzo quarto). Una particolare tipologia di ms. carolingio: il *De laudibus Sanctae Crucis* di Rabano Mauro (Bologna, Collegio di Spagna, ms. 12, sec. X; A; Berna, Burgerbibliothek, Cod. 9, f. 11v, sec. XI in.; B). Es. di *carmen figuratum*

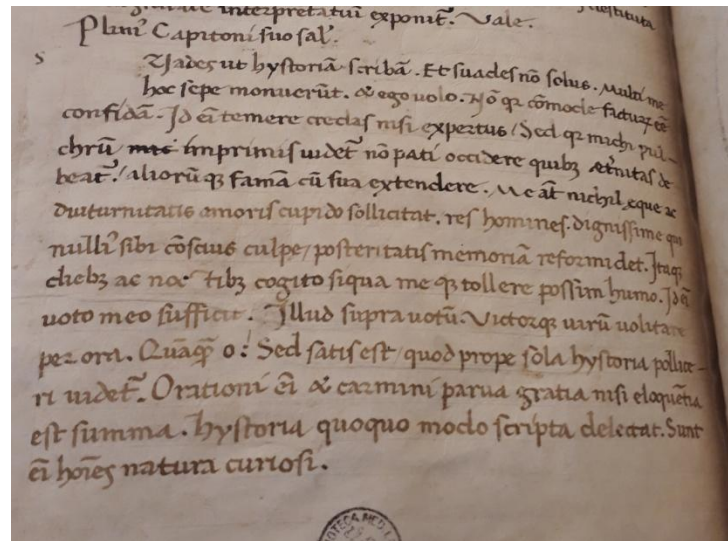
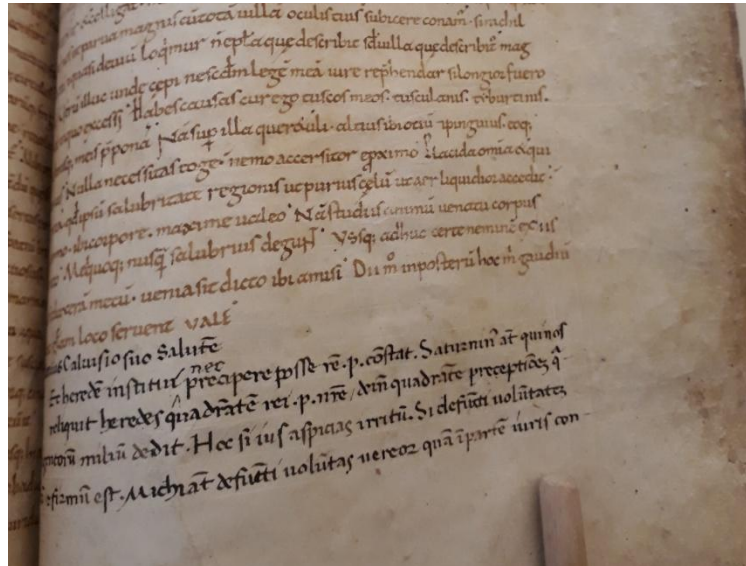

B

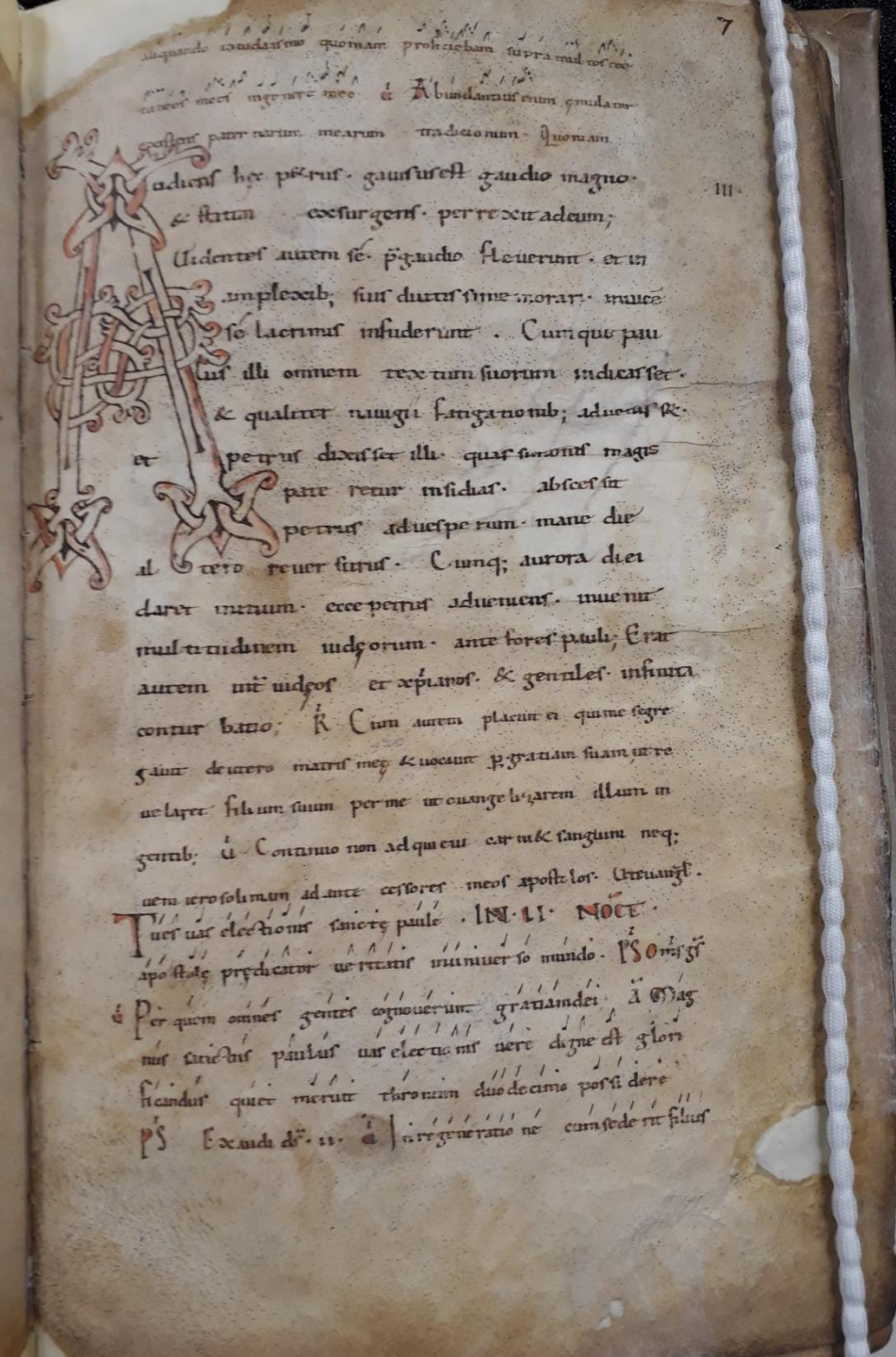
Quae uolueritis dicere extempore. Accipite in
diano tam fortiter quam quippe. proxi molopinio. Eboho
periculo periculis faciam. loquua re probata. maditica. sumdi. Curus
Scriba
Lucili
Scriba
Aristippus.
Socrates.
Omissa.
Esopeus.

II FASE: LA MATURITÀ (secc. X fine – XI metà). Es. di ms. classico di piccolo formato (BML, S. Marco 284, sec. XI metà; ff. 1r, 77r-v)

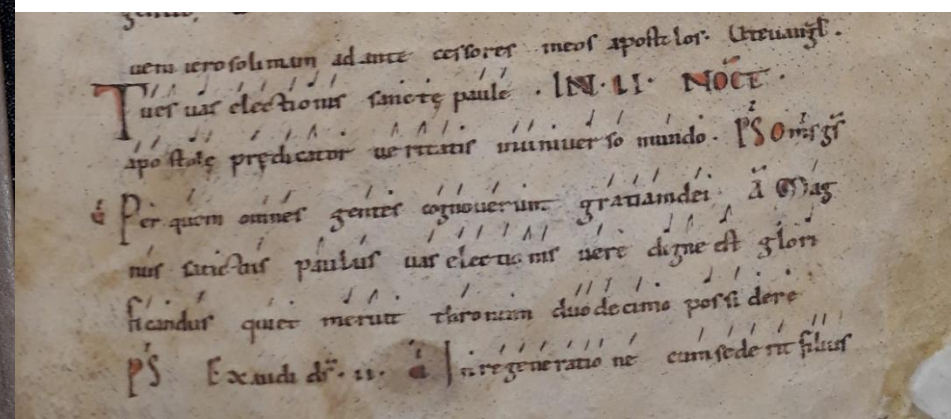
Formato: circa mm
188 × 120
(h × b); taglia M-P

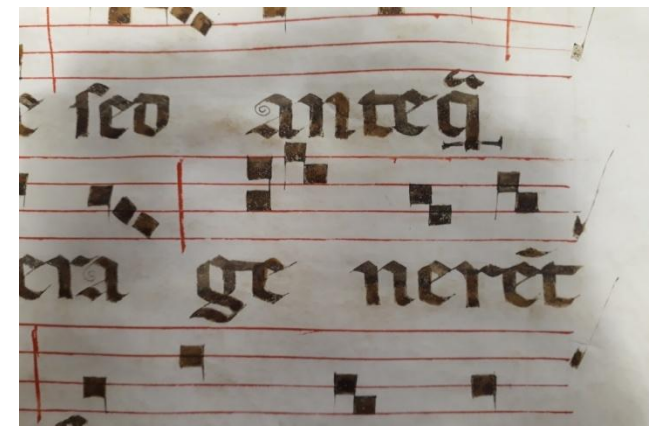

II FASE: LA MATURITÀ (secc. X fine – XI metà). Es. di ms. liturgico di piccolo formato (sec. XI prima metà). N.B.: Notazione musicale neumatica vs notazione musicale quadrata tipica dei mss. tardomedievali (cf. *infra*)

Notazione neumatica

Notazione quadrata

pro defunctis...
Illi enim deplorandi sunt in morte. quos miseris infernus ex hac
uita recipit. non quos celestis aula testificandos concludit.
EXPLICIT Liber. III. S. C. I. S. I. D. O. N. I. Q. V. I. D. E. S. E. N. T. E. N. T. I. A. R. V.

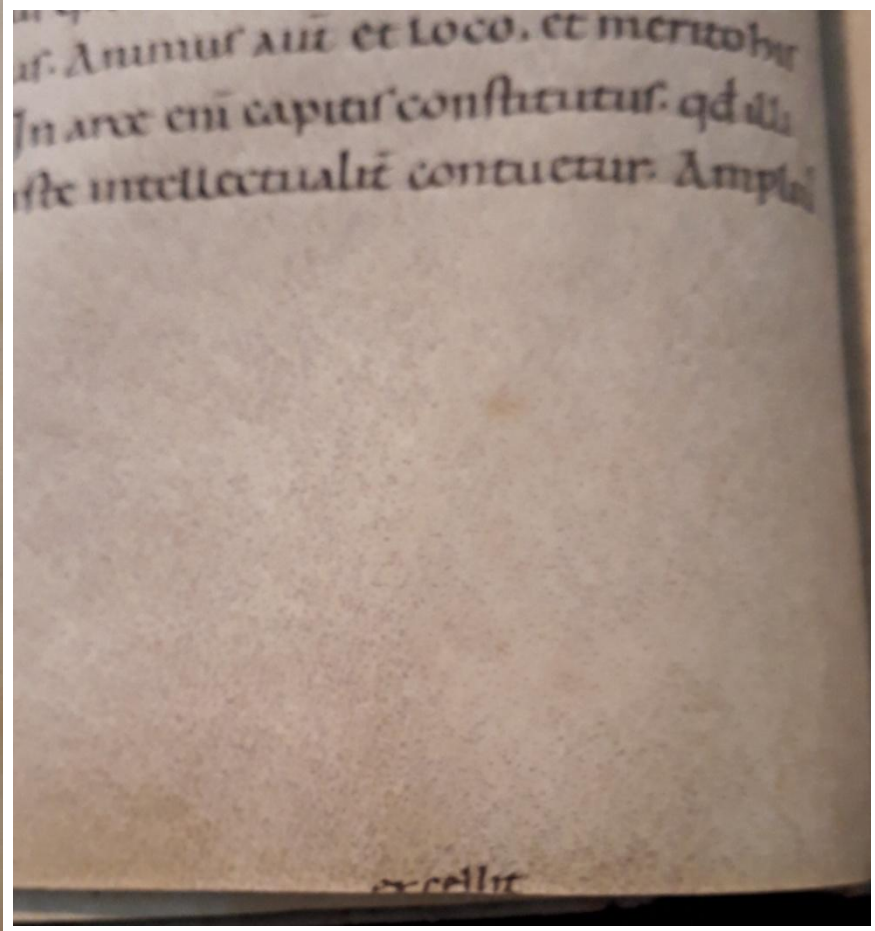
INCIPIT P̄FATIO S̄C̄I P̄S̄P̄I EP̄I

IN MULTA VOBIS RENISVS

SVM uoluntati tue mi dñe studiosissime pontificum iuliane. non uelut p̄tinaciter durus. sed p̄prie impossibilitatis admonit̄. Videbatur enī michi et iure forsitam uidebatur. qđ etiā ipsi p̄sūptionē meā potius sc̄is inprouide temeritatis arguere. si tantā rē que utiq; eēt ope-rose tractanda. facile ac sine ulla de liberatione susciperem. cū me oporteret prius ipsius rē pondus. unde dicendū foret expenderē. et sic adiuuante dño si uires facultas explorata promitteret. ad hoc arripendū qđ iuberetis accederē. His et talibus sollicita consideratione perspectis. necessarium duxi. ut me aliquandiu asenbendi p̄sūptione suspenderem. Sed quia sicut cogitanda fuit in iuncto opus difficultas. ita cogitari debuit in iungentis auctoritas. nec uolui. nec debui usq; quaq; resistere. Certus quia uires meas multo amplius adiuuaret tua p̄cipientis oratio. quā graua- ret ipsius materie magnitudo. Deinde illa consideratio animū meum suis uiribus diffidentē. in audaciā subeunde p̄ceptionis uix̄ perduxit. qđ iam non humilitatis eēt perseuerantē tenere si- lentium. sed sup̄bie ultra renuere. quāuis infirmis ceruicibus ho- nus impostū. Cui honeri sustinendo et si mea me rusticitas facie- bat inualidum. urā fieri credidi fide qui iubebatis idoneum. hoc qđ michi audiendi aliquid fiducia dabat. qđ magnarū rerū magnus eēt ipse conatus. etiā si nullus disputantē. sequerēt effectus. Siquidē necessariarū tractatio questionū. et si n̄ inue-

III FASE: IL DECLINO (sec. XI seconda metà – sec. XII metà/terzo quarto). Es. di diffusione del richiamo di fine fascicolo in un ms. databile al sec. XI fine – XII in.

III FASE: IL DECLINO (sec. XI seconda metà – sec. XII metà/terzo quarto). Ess. di iniziali decorate/ornate e di alfabeti maiuscoli misti capitali – onciali (“pregotici”, cfr. *infra*), tratti da mss. databili tra la fine del sec. XI e gli inizi del XII. CHI È L’INTRUSO?

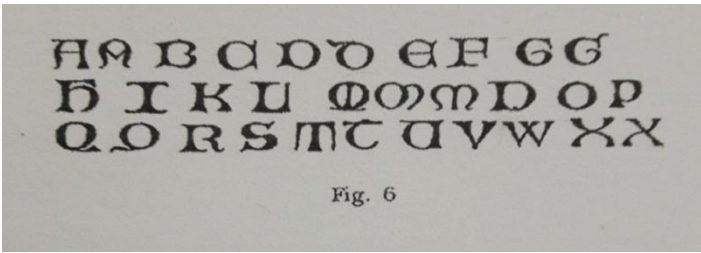
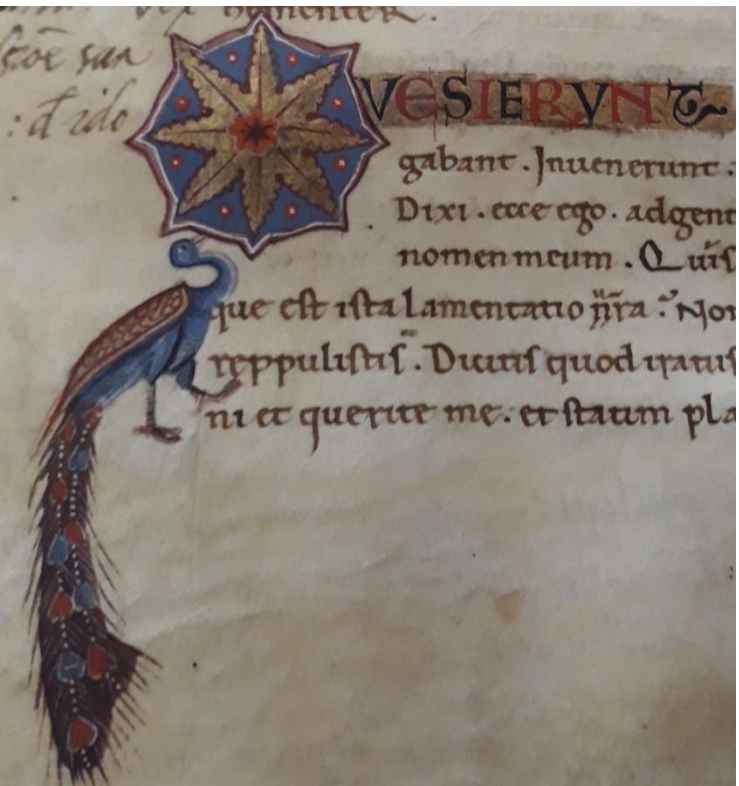
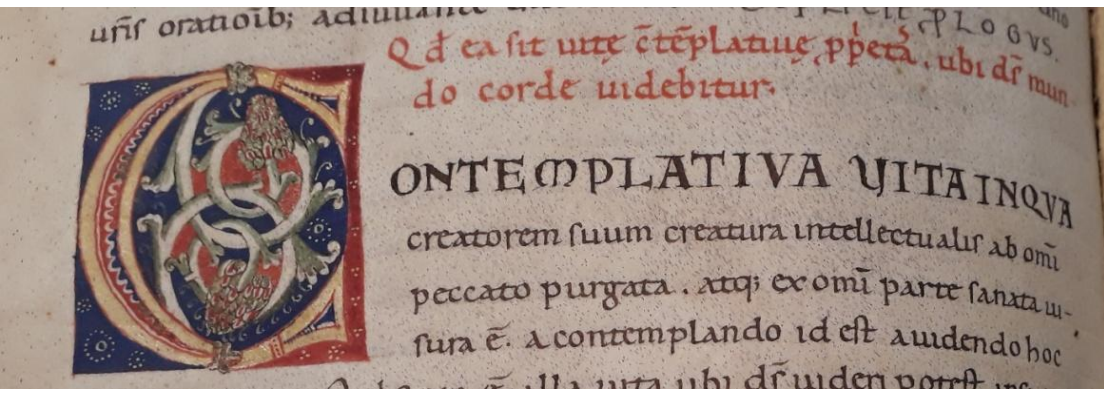

Fig. 6

III FASE: IL DECLINO (sec. XI seconda metà – sec. XII metà/terzo quarto). 1. Ess. di impaginazione su 2 colonne con rigatura a colore (1) e di iniziale filigranata (2) in mss. del sec. XII

...rtutis. inuoluen.
...ncidim: cum
...ei uirtuta. in
...randum & e.
...omni laetetur
...fortasse flua
...a captantur:
...it. ne p lassitu
...bous meritū
...glant debet
...in ipsa circū
...seuerare. Vñ
...ic faciebat
...sum quippe
...tam uite de
...elocit currit.
...t deficiet.
...s dī: Ve
...nam. hinc
...os estis qui
...ationibus
...uist' p'sene
...ā habuis
...ris tuncā
...m p'pensa
...um bona
...nostim
...len hos

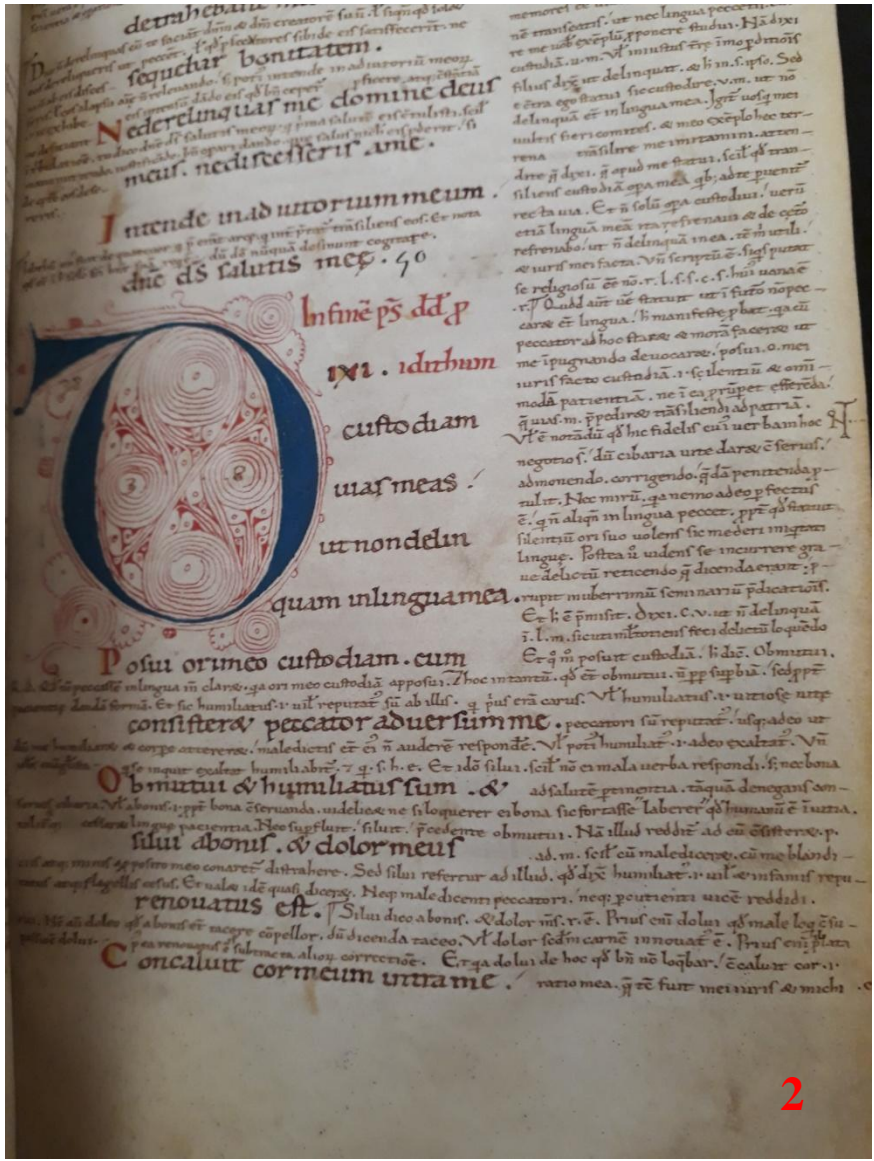
1

Hoc tamen magnope petimus: ut quod
telligentiam spirituale uirtutem subleuans
aueneratione historis non recedat.
**EXPUCIT LIBER PRIMVS;
INCIPIT SEDS LIBER;**

Scribitur in
sacra mem
oculis quasi
quoddam spe
culum oppo
nitur: ut in
terna nra fia
et in ipsa uide
atur. Ibi enim feda. ibi pulchra nra cog
noseimus: ibi sentimus qntum p'ficiunt
ibi apuectu q' longe distamus. Narrat
aut gesta heroum: et ad imitationem eu
da puocat infirmoz. Dumq; illoz me
trica facta comemozat cont' uiciorū
p'lia debilia nra confirmat. Itq; uis
illius ut eo minus mens inter certamina
trepidet: quo ante se positos tot uim
forcium tamphos uidet. Nonūq; si nō
solum nob uirtutes asserit: s; etiam casus
innotescit: ut in uictoria fortium q'
mittando debeamus arripere. trunfui
uidemus in lapsibus quod timere. Et
ce enim iob describitur tēptatione auct'.

uirtutis re
fily dei u
te int' eos
quom f
tionum
q; caus
loci. at
qndo
te ten
ra ac
locor
sequ
de
tur
acc
tat
fū
n

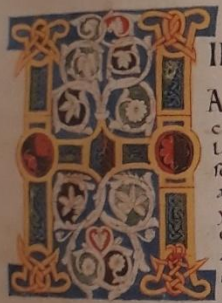

2

INCIPROLOGVS S^{AN}CTI IEREMIAE
 IN IHEREMIA PROPHETA

IHEREMIAS
 PPHETA
 cui hic pro-
 logus scribitur
 sermone quod
 apud hebreos
 yfaras et ossee
 et quibusdam
 alijs pph^{et}is
 uident esse
 rusticior sed

sensib. par est. Quippe quicquid de spiritu
 prophetauerit. Porro simplicitas eloqui
 de loco cuius natus est accidit. Fuit enim
 anathothites. qui est usque hodie uiculus
 tribus ab iherosolimis distans milibus.
 Sacerdos ex sacerdotibus. et in matris utro
 sanctificatus. Virginitate sua eugenicum
 uirum christi ecclesie dedicans. Hic uacua-
 nari exorsus est puer. et capti uitate
 urbem. in decem solum spiritum. sed oculis
 carnis intuentur. est. Jam decem tribus israhel
 assidue in medos translulerant. lam-
 tas curi. colonic gentium possidebant.
 Unde in uada tantum et beniamin. propheta
 uit. Et cunctas sue ruinas quadruplici
 planitie alfabeto. quos mensure metri
 uersibusque reddidimus. Preter ea or-
 dine uisionum. qui apud grecos et latinum
 omnino confusus est ad pristina fide eor

reximus. Librum autem baruch natani-
 eius. qui apud hebreos nec legitur.
 nec habetur. pretermisimus. pro his omnibus
 maledicta ab emulis prestolantes.
 quibus me necesse est per singula opercula
 respondere. et hoc patior. quia uos eo
 grati. Ceterum ad conpendium mali. recte
 tuus fuerat modo dum furori eorum silen-
 tio meo ponere. quia cotidie noui
 aliquid scriptitante in uidorum insaniam
 pro uocare.

EXPLICIT PROLOGVS

INCIPIT IHEREMIE PPHETIE

IEREMIE PROPHEAE FILII
 HELCHIE. DES SACERDOTIBVS

III FASE: IL DECLINO (sec. XI seconda metà – sec. XII metà/terzo quarto). Es. di *Bibbia atlantica* (BML, ms. Edili 125, *Bibbia di* *S.M. del Fiore*, sec. XII in.)

mm 570x 398
 (h x b); taglia G

h 231 x b 113

CIP ECCO XXVII

1505.
SS87 1.

Mucosiora uirguly extra sapie
Vare tu parule recubans
sub tegmine fagi
Siluestrem tenui musam
meditans alicui

7942.

N of patrie fines et dulaa linquimus arua
N of patriam fugimus; tu tyare letas iumbra
F ermosas resonare decet amaryllida siluas
O melibee deus nobis hec oca feat
N anq; erit ille michi sepe deus illius aram
S epe tener nostris ab oculibus imbuat agnus
J lle meas errare boues ut cernis et ipm
L udere q̄ uellem calamo pmisist agresti
N on equè uideo muros magis undiq; totis
V sq; adeo turbatur agris; en ipse apellat
P rotinus eger ago. hanc et uix tyare duco
H ic inter densas corulos modo naq; gemellos
S pem grege ab silice i nuda mixta reliquit
S epe malū hoc nobis si mens nō leuia fuisset
D e celo trictas memini predicare quertus
S epe sinistra caua dicebat ab ylic coarctat
S ed tamen iste deus quis sic di tyare nobis
V rbe quaz dicunt roma melibee putat
S ultus ego huic nostre simile q̄ sepe solemus
P astozes ouis teneros depellere fetus
S ic canibus artulos similes sic matribus edos
N ora sic paruis componere magna soletum
V erū hec tantū alias inter caput exaluit urbes
Q uatū lenta solē inter iuburna cupressi
E t que tanta fuit roma tibi causa uidendi
L ibertas q̄ sera tamen respexit inuicem
C andidior postq̄ rōndenti barba cadebat
R espexit tamen et logo post tēpore uenit
P ostq̄ nos ima illis habet galathea reliquit

h 237 x b 115

Hanno caput carnis picta equina
fugere si uelit a uano in uolere plangit
Vndiq; colit moribus ut exipit ariet
S hmo respicit mīlī canola sige
S pectat agnū illū nō tenent omnia acetos
E redire p̄sones uti tabule fore letas
Vnde sile uia forma et uia signa
P amulo aut uelut agi forma uide
E ingensur sic ut nec uix nec capie unū
U taur fume p̄ctabilis adq; uerit
D uobis audendi temp fuit qui p̄nt
S amus iū uenas petisq; damusq; uas
S i non ut placidus cocant iunua nō ut
S aperit uibus gemuntur rigibus agri
I ncepit gaudis plorantq; in gaudis
P ueritū late qui se nōbat uis
A dicitur p̄mū
E t p̄mū ay p̄mū ay p̄mū ay
P ut fland uctusq; aut plunū
S er p̄mū ay p̄mū ay p̄mū ay
S ay p̄mū ay p̄mū ay p̄mū ay
I ncepit gaudis p̄mū ay p̄mū ay
D uobis audendi temp fuit qui p̄nt
S amus iū uenas petisq; damusq; uas
S i non ut placidus cocant iunua nō ut
S aperit uibus gemuntur rigibus agri
I ncepit gaudis plorantq; in gaudis
P ueritū late qui se nōbat uis
A dicitur p̄mū

h 168 x b 86

Comedia seu satira p̄mū
El mego del camin
di nostra uita
Mi ritrouai puna
selua obsura
C hella diritta uia
era sinarrta
E t quanto adir quale era e cosa dura
esta selua seluaggia r aspra et forte
che nel pensier riuuoua la paura
T ante amara che poche piu morte
ma p̄ trattar del ben chui trouai
diro dellaltre cose chio uo scorte
I o nō so ben ridir conuo uentrai
tantera pien di sōno i sū quel puuo
chella uerace uia abandonai
M a poi chio sū apie dun colle guanto
laoue terminaua quella ualle
che mauca di paura ihoz cōpunto
G uardai i alto r uidi le sue spalle
uestite gia de raggi del pianeta
che mena d'alto altrui p̄ognu calle
A lloz sū la paura un poco quera
che nellago del cor mera durata
la uoete chio passu cō tanta pieta
E t come quei che cō lera affarata
usato fuoz del pelago alla riuā
si uolge allacqua periglosa r guata
C osi l'arimo mio cancoz fuggua
si uolse adietro adrimurar lo passo
che nō lasao grāmai p̄sona uua
P oi posato ebbi un poco il corpo lasso
ri presi uia pla piaggia disorta
sicutel pie sefmo sepe era il piu basso
E t tēto quasi al comunuar dellerta

III. FASE: IL DECLINO (sec. XI seconda metà – sec. XII metà/terzo quarto): il codex oblungus (b/h = 0,707) e la sua fortuna

Bibliografia essenziale

- A. Petrucci, *Censimento dei codici dei secoli XI-XII. Istruzioni per la datazione*, «Studi medievali», s. III 9 (1968), pp. 1115-26;
- M. L. Agati, *Il libro manoscritto. Introduzione alla codicologia*, Roma, L'Erma di Bretschneider, 2003;
- M. Maniaci, *Archeologia del manoscritto. metodi, problemi, bibliografia recente*, Roma, Viella, 2003;
- Les manuscrits carolingiens. Actes du Colloque de Paris* (Bibliothèque Nationale de France, le 4 mai 2007), éd. J. P. Caillet - M. P. Lafitte, Turnhout, Brepols, 2009;
- R. McKitterick, *Carolingian Book production: some problems*, «The Library», XII/1 (1990), pp. 1-33;
- R. McKitterick, *Carolingian Uncial. A context for the Lothar Psalter*, «British Library Journal», 16 (1990), pp. 1-15;
- È. A. Van Moé, *La lettre ornée dans les manuscrits du VIIIe au XIIe siècle*, Paris, Éditions du Chêne, 1943;
- J. Vezin, *Observations sur l'emploi des réclames dans les manuscrits latins*, «Bibliothèque de l'École des chartes», 125/1 (1967), pp. 5-33.

Database

- Gallica: <https://gallica.bnf.fr>;
- E-codices: www.e-codices.unifr.ch ;
- BML Teca digitale: <http://teca.bmlonline.it> ;
- BAV Mss. Digitalizzati: www.mss.vatlib.it .

